
ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ
ԴԻՑԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

ՌԱՏԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Հին հայերի հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը մի բարդ համակարգ են, որը հայ էթնոսի ձևավորման և պատմական զարգացման տարբեր փուլերի հանրագումար է: Այն կազմված է նախնական հավատալիքներից, կրոնաառասպելաբանական պատկերացումներից, ծիսապաշտամունքային ըմբռումներից ու արարողություններից, հետագայում հայ էթնոսի մեջ միաձուլված արյունակից և օտար ցեղերի ու ցեղախմբերի, պատմական ժամանակաշրջանում հայ ազգի հետ քաղաքական ու մշակութային սերտ շփումներ ունեցած քաղաքակրթությունների կրոնապաշտամունքային համակարգերի թողած ազդեցություններից¹:

Հայոց բազմաստվածային դիցարանի հնագույն շերտերը սկսել են ձևավորվել պետականության սաղմնավորմանն ու զարգացմանը համընթաց, սկսած Ք. ա. III հազարամյակից, երբ լեռնաշխարհում հայտնվեցին «երկրներ»՝ պետական կազմավորումներ²:

Հայկական հեթանոսական դիցարանի մանրամասն նկարագիր գոյություն չունի: Դիցարանի վերաբերյալ հաղորդումները V-VII դարերի հայ պատմագիրները գրի են առել կամայականորեն, ցաք ու ցրիվ՝ հեթանոսության դեմ ծավալված սուր պայքարի ընթացքում: Այդ հատուկենտ տվյալների հիման վրա է, որ հետագայում գիտնականները՝ Արամազդ, Անահիտ, Նանե, Վահագն, Աստղիկ, Վանատուր, Միհր, Տիր և Մպանդարամետ: Դիցարանի այս ցանկի մեջ չեն մտել ազգածին աստվածներ Հայկը, հայերի անվանադիր Արամը, հայոց երկրի արարիչ-պահապան աստվածությունները՝ Տորք Անգեղը՝ Անգեղ տան կուսակալը, գրի և գորգագործության հովանավորը, Արա Գեղեցիկը՝ մեռնող և հառնող, բնության զարթոնքի, գարնանային վերածննդի, բերքի ու բարիքի հովանավորը, կյանքը հանուն հայրենիքի զոհաբերող անձնվեր հերոսը, պտղաբերության և ջրային տարերքի աստվածուհի Նարը, որոնք իրենց մասին եղած

---

¹ Տե՛ս **Ս. Հարությունյան**, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը. ընդհանուր ակնարկ, Եր., 2001, էջ 5:

² Տե՛ս **Բ. Ն. Առաքելյան**, Հին հայկական պաշտամունքը և կրոնը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1971, էջ 900-906, **Вардумян Г. Д.** Дохристианские культуры армян // «Армянская этнография и фольклор (Материалы и исследования)», 18. Եր.: Изд-во АН Армении, 1991, էջ 61-146:

առասպելներով մի տեսակ պատմականացել ու մարդկանց երևակայության մեջ մտել են իբրև իրական հերոսներ, պտղաբերության խորհրդանիշներ: Այս վերջիններս էլ կազմել են հայկական հեթանոսական դիցարանի հնագույն և հին շրջանի աստվածությունները:

Հեթանոսական կրոնի վերաբերյալ ստեղծվել է հարուստ գրադարան³: Այդուհանդերձ, ներկայումս էլ հարցի աղբյուրագիտական քննությունը համալիր ուսումնասիրության առումով շատ կարևոր է:

Հայոց դիցաբանության ու հեթանոսական կրոնական պետական համակարգի, պաշտամունքային վայրերի, աստվածություններին նվիրված արձանների նկարագրությունների, տաճարների, բազիլիկների, զոհաբերությունների վերաբերյալ չափազանց արժեքավոր վկայություններ կան V դարի հայ մատենագիրներից Ագաթանգեղոսի երկում⁴: Ուստի պետք է արձանագրենք, որ այն հեթանոսական կրոնի վերաբերյալ բացառիկ սկզբնաղբյուր է:

«Հայոց պատմություն» գրքից տեղեկանում ենք, որ հեթանոսական շրջանում պետական արարողություն է եղել «յոթ մեհյանների բազիլիկներին (աստվածների կուռքերին) ուխտի գնալը, պաշտամունք կատարելը»: Պատմիչը գրում է. «[Խոսքով արքան] իր Արշակունի տոհմի հայրենական պաշտամունքի վայրերը մեծարեց՝ նվիրաբերելով սպիտակ ցուլեր ու նոխազներ, ճերմակ ձիեր ու ջորիներ, ոսկեղեն և արծաթեղեն զարդեր՝ փողփողուն ծովերով, պսակներով ու շարաններով զարդարուն մետաքսե զգեստներ, ոսկի պսակներ ու արծաթե զոհարաններ,

³ Հայկական հեթանոսական կրոնի մասին տե՛ս **Эмин Н.** Очерк религии и верований языческих армян. М., 1864, **Մ. Էմին**, Հետազոտությունք ի վերայ հայկական հեթանոսության, Արմաշ, 1875, **Կ. Կոստանեան**, Հայոց հեթանոսական կրոնը, Վաղարշապատ, 1879, **Ղևոնդ Ալիշան**, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895, **Գեյցեր Հենրիկուս**, Հետազոտություն հայ դիցաբանության, Վենետիկ, 1897, **Ա. Կարրիեր**, Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն, Վիեննա, 1899, **Ն. Տաղավարեան**, Հայոց հին կրօնները, Կ. Պոլիս, 1909, **Ա. Մատիկեան**, Կրօնի ծագումը և դիցաբանությունը ըստ համեմատական կրօնագիտության, Վիեննա, 1920, **Ե. Դուրեան**, Հայոց հին կրօնք կամ հայկական դիցաբանությունը, Երուսաղեմ, 1933, **Մ. Աբեղյան**, Վիշապներ կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Եր., 1941, **Գր. Ղափանցյան**, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1945, **Կ. Մ. Մելիք-Օհանջանյան**, Միթրա-Միհրի արքանյակներն ու գործակալները, «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», գիրք առաջին, Եր., 1946, **Վ. Բրդյան**, Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր հայոց մեջ, «Աշխատություններ Հայաստանի պատմական պետական թանգարանի», Եր., 1950, № 3, էջ 5-71, **Բ. Ն. Առաքելյան**, Դիտողություններ Վահագն Վիշապաքաղի մասին, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1951, № 2, **Կ. Մելիք-Փաշայան**, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Եր., 1963, **Գ. Խ. Սարգսյան**, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, **Թ. Ավդաբեգյան**, Միհրը հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Եր., 1969, **Վ. Բրդյան**, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, **նույնի**՝ Հայ ազգագրություն. համառոտ ուրվագիծ, Եր., 1974, էջ 214-237:

⁴ Տե՛ս «Ագաթանգեղայ Հայոց պատմություն», Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Տիգրիս, 1909: Մենք օգտվել ենք աշխարհաբար թարգմանությունից (տե՛ս **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., Երևանի համալս. հրատ., 1983): Այսուհետ՝ գրքի գլուխը և էջը կտրվեն տեքստում:

թանկագին քարերով լի գեղեցիկ անտրոններ, ոսկի ու արծաթ, պայծառագույն հանդերձներ և գեղեցիկ զարդեր» [զլ. Ա. 22, էջ 27]: Ըստ պատմիչի՝ հեթանոսական աստվածությունների մեհյանները հարուստ էին, ինչպես օրինակ՝ «Վահեվանյանը Տարոնի երկրում՝ մեծագանձ, լի ոսկով և արծաթով և մեծամեծ թագավորների ձոնած բազում նվերներով» [զլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453]: Վահեվանյանը (Վահեվանեան) Վահագն Վիշապաքաղի մեհյանի անվանումն է: Ագաթանգեղոսի վկայություններից պարզվում է, որ արքաների այդ նվիրատվությունների շնորհիվ հելլենիստական մշակույթի ազդեցությամբ պայմանավորված՝ հասարակ արձանները շատ մեհյաններում արդեն փոխարինվել էին ոսկեձույլ, պղնձաձույլ և մարմարե ակնազարդ քանդակներով: Իսկ սրբարանները վերածվել էին մոնումենտալ կառույցների՝ մեհյանների, որոնց մեծ մասի հիմքերի վրա քրիստոնեական շրջանում կառուցվեցին եկեղեցիներ: Ագաթանգեղոսի վկայությամբ՝ հեթանոսական աստվածներին նվիրված կուռքերը շինված են եղել հմուտ վարպետների ձեռքով, ոմանք փայտյա են, ոմանք քարից են, ոմանք՝ պղնձից, ոմանք ոսկուց են ձուլված, կռած, կոփված, քանդակված [տե՛ս զլ. ԻԱ. 234, էջ 131]: Գրիգոր Պարթևը, սնտի համարելով կռապաշտությունը, հորդորում է հեթանոս Տրդատ արքային հրաժարվել դրանցից՝ ասելով. «Հրաժարվեցեք այսուհետև քարեղեն և փայտեղեն, արծաթեղեն և ոսկեղեն, պղնձաձույլ պատկերների պիղծ պաշտամունքից, որովհետև սուտ են ու սնտի» [զլ. ԻԱ. 234, էջ 131]: Խոսելով մեհյանների և նրանց մեջ եղած կուռքերի արձանների կործանման մասին՝ Ագաթանգեղոսը գրում է. «Եվ այսպես, բազմաթիվ տեղերից վերացվեցին գայթակղեցուցիչ անմոռնչ, ձուլյալ, կոշյալ, կոփյալ, քանդակյալ, անպիտան, անօգուտ, վնասակար արձանները, որոնք պատրաստված էին ցնորված մարդկանց անմտությամբ և սրամտորեն դարձյալ հաստատված էին հավատքի մեջ» [զլ. ՃԹ. 787, էջ 443]: Պետք է կարծել, որ Հայաստանում պատրաստված հին արձանների մեծ մասը տեղական ավանդական և հին արևելյան արվեստի, իսկ Հունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված արձանները՝ հելլենիստական արվեստի փառավոր գործեր են եղել:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ իբրև գերագույն աստված, բոլոր աստվածների հայրը, երկնքի և երկրի արարիչը, որը լիություն և բարօրություն է պարգևում աշխարհին և արիություն բաշխում մարդկանց, Արամազդն է: Նա գրում է, որ Տրդատ III-ը մինչև քրիստոնյա դառնալը ճշմարիտ արարիչներ է համարել հեթանոս աստվածներին, որոնց գլխավորն էր «մեծն և արին Արամազդ, արարիչն երկնի և երկրի, լիություն և առատություն ապահովող» [զլ. Չ. 68, էջ 46]: Մեկ այլ առիթով էլ հիշատակում է. «Թող ողջություն և խաղաղություն հասնի աստվածների օգնությամբ, պարարտ լիություն՝ արի Արամազդից, խնամակալություն՝ Անահիտ տիկնոջից, քաջություն ամենայն Հայոց աշխարհիս՝ քաջն Վահագնից...» [զլ. Ժ. 127, էջ 81]: Արամազդի անունից պարզ երևում է, որ նա համապա-

տասխանում է իրանական Ահուրա Մազդա՝ «տեր իմաստուն» ձևին, որ բնութագրվում էր «մեծ» և «արի» մակդիրներով («Մեծն և արին Արամազդ») և համարվում էր «արարիչ երկնքի և երկրի ու մարդկանց», «հայր դիցն ամենայնի», այսինքն՝ բոլոր աստվածների հայր, լիություն և պարտություն պարզևող [տե՛ս գլ. Ե. 52-53, էջ 40-41]:

Ազգաթանգեղոսի վկայություններից տեղեկանում ենք նաև, որ բոլոր աստվածների հայր Արամազդի գլխավոր մեծանը գտնվում էր Բարձր Հայքի Դարանաղյաց գավառի Անի-Կամախ վայրում: Այնտեղ քրմապետ էր կարգված Արտաշեսի որդի Մաժանը⁵: Այն եղել է ոչ միայն սրբավայր, այլև արքայական դամբարան: Անիից հարավ՝ Եփրատի ձախ ափին գտնվող Կամախում էին թաղվում Հայաստանի Արտաշիսյան և Արշակունի թագավորները: Այստեղ էր գտնվում նաև արքունիքի գանձարանը: Այս հիշատակության մեջ Արամազդ աստվածության անունը տրված է կրկնակի՝ հելլենա-հայկական ձևով՝ Ջևս-Արամազդ: Ազգաթանգեղոսն այդպես է հիշում նաև Ափրոդիտես-Աստղիկին [տե՛ս գլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453]: Այդպիսի կրկնակի անվանումով հայտնի են Կոմմագենե երկրի Երվանդյան թագավորների կանգնեցրած աստվածների արձանները՝ Ջևս-Օրոմազդես (Ջևս-Արամազդ) և այլն⁶: Հելլենիստական շրջանում (Ք.ա. III – Ք.հ. III դդ.) հայոց դիցանունների հետ հաճախ հիշատակվում էին հունական կամ հռոմեական համապատասխան աստվածները: Այդ են վկայում միջնադարյան պատմիչների երկերը, որոնցում Արամազդը համադրվում է Ջևս-Յուպիտերին, Անահիտը՝ Արտեմիսին և Հերա-Յունոնային, Նանեն՝ Աթենաս-Միներվային, Աստղիկը՝ Ափրոդիտե-Վեներային, Վահագնը՝ Հերակլեսին, Միհրը՝ Հեփեստոսին և Տիրը՝ Ապոլոնին:

Ազգաթանգեղոսը հիշատակում է Արամազդին նվիրված սրբատեղի բազիլը, որում մշտավառ հուրն էր՝ Արևի խորհրդանիշը, Բագրևանդ գավառի Բագավան վայրում: Բագավանը պարթևներեն կոչվում էր դիցավան [տե՛ս գլ. ՃԺԶ. 817, էջ 457]: Արամազդին նվիրված տոնակատարությունների ժամանակ, որոնցից մեկն էլ Նավասարդն էր՝ հին հայոց Նոր տարին (օգոստոսի 11), փող էին փչում, թմբուկ զարկում, արքայական որսարշավ, ձիարշավ, մրցույթներ անցկացնում, ժողովրդական ուրախ խաղեր ու թատերական ներկայացումներ կազմակերպում: Տոնակատարության ժամանակ զոհաբերում էին տարբեր կենդանիներ⁷:

Ազգաթանգեղոսը հեթանոս աստվածների շարքում նշել է «նաև մեծ Անահիտին, որով ապրում է և կենդանություն ունի Մեծ Հայոց երկիրը» [գլ. Զ. 68, էջ 47]: Ըստ նրա՝ Արամազդի դուստր Անահիտ դիցուհին հե-

⁵ Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Հարությունեան, Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. ծգ, էջ 183:

⁶ Տե՛ս Գ. Մարգարյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, էջ 29-30:

⁷ Տե՛ս Կ. Կոստանեան, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Թուրք 33, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 87, նաև՝ Вардумян Г. Д., նշվ. աշխ., էջ 105:

թանոս հայերի ամենասիրելի աստվածուհին է եղել: Նա արգասավորության և մայրության անբիժ ու անարատ աստվածուհին էր: Ազաթանգեղոսը ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի վերաբերյալ, որը մեջբերում ենք կրճատումներով. «Մեծ Հայքի արքա Տրդատի (Տրդատ Գ՝ 298-330 թթ.) առաջին տարում (արքան իր գորքով Հունաց կողմերից էր վերադառնում – Ռ. Ն.) շարժվեցին եկան, հասան Եկեղյաց գավառը, Երիզա գյուղը, Անահիտի մեհյանը, որպեսզի այնտեղ զոհեր մատուցեն: Երբ անարժան գործը կատարեցին, իջան, տեղավորվեցին այն գետի ափին, որը Գայլ (վտակ, որ թափվում է Եփրատ գետը Երզնկա քաղաքի մոտ)⁸ է կոչվում» [զլ. Ե. 48, էջ 39]: Անահիտին նվիրված ամենահարուստ տաճարը Երիզա-Երզրնկայի բազիլն էր, որտեղ հանդիսավոր տոներ ու ծեսեր էին կատարում, պսակներ ու ծառերի թավ ոստեր զոհաբերում դիցուհու ոսկյա պսակերին [տե՛ս զլ. Դ. 49, էջ 39]: Ազաթանգեղոսի սույն հաղորդումը հույժ կարևոր է այն առումով, որ պտղաբերության աստվածուհի Անահիտի պաշտամունքը աղերսվել է ծառերի ու բույսերի պաշտամունքի հետ:

Այնուհետև պատմագիրը շարունակում է, թե «[Տրդատ արքան] բանտ ու կապանք և մահ է խոստանում նրան, եթե հանձն չառնի աստվածներին [հեթանոսական] պաշտամունք մատուցել, մանավանդ այս մեծ Անահիտ տիկնոջը, որը մեր ազգի փառքն է ու կենսատուն, որին բոլոր թագավորներն են պաշտում, մանավանդ Հունաց թագավորը: Նա է բոլոր զգաստությունների մայրը, բարերարը ամբողջ մարդկային բնության, որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը, և դուստրը մեծ, քաջ Արամագրի» [զլ. Ե. 53, էջ 41]: Հունական և հռոմեական աղբյուրներում հայոց Անահիտը համադրվել ու նույնացվել է հունական Արտեմիսի և հռոմեական Դիանայի հետ: Ըստ պատմագրի հավաստումների՝ հայ թագավորները երկրի ճակատագիրը և նրա խնամակալությունը կապում էին «Անահիտ տիկնոջ անվան հետ»: Նշենք, որ Անահիտը համարվել է ամբողջ երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավոր աստվածուհին, այդ պատճառով էլ նրան նվիրված մեհյանները Հայաստանում շատ տարածված են եղել: Պատմագիրները դրանց միայն մի մասն են հիշատակել: Ազաթանգեղոսի երկում հիշատակվում են նրա չորս մեհյանները՝ կանգնեցված Եկեղյաց գավառի Երեզավանում [տե՛ս զլ. Ե. 48, էջ 39], Արտաշատում [տե՛ս զլ. ՃԸ. 778, էջ 437], Աշտիշատում [տե՛ս զլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453] և Անձնացյաց գավառի Դարբնաց քար անվանված վայրում: Երեզր համարվում էր հայոց թագավորների բուն ու մեծ մեհյանների, Անահիտի պաշտամունքի և մեհյանի վայրը, որտեղ դրված էր դիցուհու ոսկե արձանը, իսկ Եփրատ գետի ձախ ափին փոխված էին այդ հարուստ մեհյանի տիրույթները, որտեղ արածում էին զոհաբերության սպիտակ երինջները: Անահիտի

⁸ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 46:

պաշտամունքի սրբարաններ են եղել նաև Արմավիրում⁹, Բագարանում¹⁰: XIX-XX դդ. գիտնականները մի շարք մեհյանների տեղեր փորձել են վերականգնել՝ մեծ մասամբ հարատևող սովորությունների ու ծիսակատարությունների հիման վրա:

Պատմագիրը Անահիտին անվանել է «Ոսկե հատ», «Ոսկեծին», «Ոսկեմայր»: Անդրադառնալով Աշտիշատի երեք մեհյաններին՝ նշել է. «Առաջինի՝ Վահեվանյան՝ Վահագնի մեհյանը, երկրորդը՝ (Անահիտի) Ոսկեմայր, Ոսկեծին աստվածուհու, երրորդը՝ Աստղիկ դիցուհու մեհյանը՝ Մենյակ Վահագնի կոչված, որը հունական ձևով Ափրոդիտես է» [գլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453]:

Այսպիսով, ըստ պատմագրի հիշատակությունների՝ Անահիտ աստվածուհին կոչվել է «Մեծ տիկին», «Մայր ամենայն զգաստութեանց», «Բարերար ամենայն մարդկային բնութեան», «Ազգի և մարդկանց խնամակալ», «Ոսկեմայր», «Ոսկեծին», «Ոսկեհատ» մակդիրներով: Դիցուհու համաժողովրդական պաշտամունքի պատճառով ամբողջ գավառը (Եկեղյաց) կոչվել է Անահտական, օժտված է եղել պտղավորման, ծննդաբերության, բուժման, հովանավորման գործառույթներով:

Ուշագրավ է, որ Անահիտ դիցուհու պաշտամունքին անդրադարձել են նաև օտար պատմագիրներից՝ Ստրաբոնը, Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Սեկունդոսը և այլք¹¹:

Ազգաթանգեղոսը ուշագրավ հիշատակություն է թողել հայոց դիցարանի երրորդ աստվածության՝ արևի, լուսի ու կրակի, շանթ ու որոտի, ամպրոպի աստվածության՝ Վահագնի պաշտամունքի մասին, որին համարում է «...Քաջություն ամենայն հայոց աշխարհիս՝ Քաջն Վահագն» [գլ. ԺԲ. 127, էջ 81]: Վահագնը համարվել է որսի, ռազմի և հաղթանակի աստվածություն: Ըստ Ազգաթանգեղոսի՝ հայոց արքաները, Վահագնի մեհյանին զոհեր մատուցելով, առնական ուժ, քաջություն էին հայցում նրանից:

Վահագնի պաշտամունքի արտոնյալ սպասավորներն էին Վահունի տոհմի քուրմ-նախարարները, որոնք իրենց համարում էին քաջարի աստծուց սերված:

Ազգաթանգեղոսը Վահագնի գլխավոր մեհյանը կոչել է Վահեվանյան, որը, ինչպես ասվեց վերը, գտնվում էր Աշտիշատում, Քարքե լեռան լանջին: Նա գրում է. «Վահեվանյան մեհյանը մնացել է Տարոնի երկրում՝ մեծագույն մեհյանը լի ոսկով ու արծաթով և մեծամեծ թագավորների ձոնած բազում նվերներով: Պաշտամունքի ութերորդ հռչակավոր [վայրն] էր Վիշապաքաղ Վահագնի անվամբ, Մեծ Հայքի թագա-

⁹ Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», էջ 117:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 166:

¹¹ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: Հունական աղբյուրներ 1: Ստրաբոն»: Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Եր., 1940, գիրք XI, XIV, 16: Ավելի մանրամասն տե՛ս Ռ. Նահապետյան, Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, Եր., 2018, էջ 109-113:

վորների զոհերի տեղը, Քարքե լեռան լանջին, Եփրատ գետի ափին, Տավրոս մեծ լեռան դիմացը, որը և պաշտամունքի վայրերի հաճախաշատ լինելու պատճառով անվանված էր Աշտիշատ» [զլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453]: Վահագնը, ըստ Ագաթանգեղոսի վկայության, վիշապի դեմ տարած հաղթանակից հետո կոչվեց Վիշապաքաղ՝ վիշապ սպանող [տե՛ս զլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453]:

Աստղիկը Անահիտից հետո հայերի ամենասիրելի դիցուհին է եղել: Ագաթանգեղոսը Աստղիկ դիցուհուն բնութագրել է որպես սիրո և գեղեցկության աստվածուհի, որը Վահագնի տարփուհին էր, այդ իսկ պատճառով Տարնի Աշտիշատ քաղաքում գտնվող նրա մեհյանը համարվում էր «Մենեակ Վահագնի»: Ուշագրավ է, որ *սենեակ* բառը («Մենեակ Վահագնի») հին հայերենում, բացի իր բուն իմաստից՝ ննջասենյակ, հյուրասենյակ, առանձնասենյակ և այլն, նշանակել է նաև «հարս», «հարձ», ուստի սույն բառակապակցությունը ունի նաև «Վահագնի հարս», «Վահագնի հարձ» (սիրուհի) իմաստը¹²: Համատեքստում առավել ընդունելի են «կողակից» կամ «տաճարակից» իմաստները¹³: Աստղիկ դիցուհու անվամբ եղել են ևս երկու բազմիներ Արտաշատում և Արտամետում¹⁴:

Աստղիկը Անահիտից հետո հայոց դիցարանի երկրորդ դիցուհին էր, լույսի (աստղ), գեղեցկության աստվածուհին, ուստի և անվանվել է «Ոսկեծղի» և «Վարդամատ»: Աստղիկը կապված է եղել ջրի, խոնավության և արգասավորության պաշտամունքի հետ: Նրան է նվիրված եղել Վարդավառի տոնը, երբ դիցուհուն վարդ էին մատուցում, որից և դիցուհու Վարդամատն մակդիրը, նաև տոնին ջուր էին ցողում¹⁵:

Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ Անահիտն ու Աստղիկը հավանաբար սկզբնապես միևնույն մայր դիցուհու տարբեր անուններն են եղել, հետագայում երկփեղկվել են տարբեր աստվածությունների¹⁶:

Նանեն հայկական հեթանոսական դիցարանի երրորդ կին աստվածուհին և Արամազդի դուստն էր՝ մայրական իմաստության ու ողջախոհության, ընտանեկան օջախի, տնային տնտեսության կազմակերպման, հնարամտության, մայրության, մարդկային ցեղի բազմացման դիցուհին¹⁷: Նրա անունը հայոց բարբառներում վերապրել է Նան, Նանե, Նանի ձևերով, որը մոր ու տանտիկնոջ տիտղոս է¹⁸: Նրա մեհյանը

¹² Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Եր., 1979, էջ 201:

¹³ Տե՛ս **Հ. Հակոբեան**, Հեթանոսական տաճարը Լուսավորչի թիկունքում, «Հանդես ամսօրեայ», 2012, թիւ 1-12, էջ 147:

¹⁴ Տե՛ս «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917, էջ 98:

¹⁵ Տե՛ս **Ղևոնդ Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 283:

¹⁶ Տե՛ս **Ս. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 41:

¹⁷ Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 277-279, **Арутюнян С. Б.** Нанэ // «Мифы народов мира», т. II, М., 1982, էջ 198:

¹⁸ Տե՛ս «Մասնա Ծոեր», հ. Ա, խմբագրեց Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1936, էջ 804, 967-971, 1045-1046:

գտնվում էր Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում [տե՛ս գլ. ՃԹ. 786, էջ 443]:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ հին հայերի կրոնական պատկերացումներում տեղ էր գտել նաև արևի և երկնային լույսի աստված Միհրի պաշտամունքը, որը իրանական միջավայրից տարագրվեց դեպի արևմուտք՝ ընդգրկելով նաև հռոմեական պետության սահմանները: Հայաստանում նա համարվում էր Արամազդի որդին, արևի և կրակի աստվածը, որի մեհյանը, ըստ պատմագրի, գտնվում էր Դարանաղյաց գավառի Բագահառիճ գյուղում [տե՛ս գլ. ՃԺ. 790, էջ 445]¹⁹:

Հելլենիստական Հայաստանում Միհրի հետ է մասամբ համադրվել ասորական ծագում ունեցող Բարշամինա աստվածը, որի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ կան Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ: Ըստ նրա՝ Տիգրան Մեծ արքան Միջագետքից Դարանաղյաց գավառի Թորդան է փոխադրում հեթանոսական Բարշամինա աստծո արձանը և կառուցում հատուկ մեհյան: Մեհյանը հիշատակված է «Սպիտակափառ դից» անունով [տե՛ս գլ. ՃԹ. 784, էջ 441]: Այդպես էր կոչվում, քանզի այն պատրաստված էր փղոսկրից, լեռնային բյուրեղից ու արծաթից և արվեստի հիասքանչ կոթող է եղել²⁰:

Տիրը կամ Տյուրը, իբրև արևի աստված իր տեղը զիջելով Միհրին, ձեռք բերեց նոր դեր, դարձավ «երագացույց, երագահան», քրմական գիտությունների դպիր՝ Որմզդի գրչի Դիվան՝ «իմաստության ուսման և ճարտարության» հովանավոր աստված: Նրա մեհյանը կառուցված էր Արտաշատից ոչ շատ հեռու, ճանապարհի եզրին [տե՛ս գլ. ՃԸ. 778, էջ 437]: Դպրության Տիր աստծո պաշտամունքը նախաքրիստոնեական դարաշրջանում ամենախոսուն ապացույցներից է նախամաշտոցյան հայ դպրության մասին, ինչը հիմնավորվում է մատենագրական և հնագիտական այլ փաստերով ևս²¹:

Անուղղակի տվյալները ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա հայոց արքան (66-88 թթ.), հետևելով իր տոհմի նախորդների ավանդույթին, իր գահակալությունը սրբազործելու համար մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիսային արվարձանում հիմնում է սրբավայր, որը պիտի կոչվեր «Դուին-Ասասկ» [տե՛ս գլ. ՃԸ. 778, էջ 437]: Ագաթանգեղոսի տեղեկություններից երևում է, որ Ասասկ արվարձանում հիմնված տաճարը նվիրված էր Տիր աստծուն և, «իբրև իմաստության ուսման մեհյան» և «երագահան պաշտման Տրի դից», կոչվում էր «Երագամոյն» [տե՛ս գլ.

¹⁹ Պատմագիտության մեջ մինչև վերջերս ընդունված էր այն տեսակետը, որ այս մեհյանը գտնվել է Դերջան գավառի Բագահառիճ գյուղում, սակայն Ագաթանգեղոսի նշած և Միհրի պաշտամունքին վերաբերող գլխավոր մեհյանը գտնվել է Եփրատի աջ ավազանում Դարանաղյաց գավառում Թորդանից ոչ շատ հեռու Բագահառիճ վայրում. սրա վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս **Հ. Հակոբյան**, Մեհյանների կործանման և Հայոց դարձի որոշ մանրամասներ, «Հայոց սրբերն ու սրբավայրերը», Եր., 2001, էջ 147-148:

²⁰ Տե՛ս **Օմիս Ի.**, նշվ. աշխ., էջ 24, նաև «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», էջ 128:

²¹ Տե՛ս **Ա. Ե. Մովսիսյան**, Հայկական մեհենագրություն, Եր., 2003, **նույնի՝** Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Եր., 2003:

ՃԸ. 778, էջ 437]: Սրա ուխտի օրը Տրդատ Ա արքան սահմանում է հայկական ամսի 17-րդ օրը, որը այնուհետև կոչվում է «Ասաակ»²²: Այս տաճարի շենքը պիտի լինի Դվինի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված I դարում կառուցված եռանավ բազիլիկան, որը քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո դարձել է քրիստոնեական տաճար²³: Փաստորեն, Հայաստանում Դվին-Ասաակ տաճարը՝ «Երազամոյն» անունով, հիմնվել էր մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիսային արվարձանում, որտեղ այնուհետև աճեց Դվին քաղաքը²⁴:

Հին հայերը ունեին ինքնատիպ երկու աստվածություն ևս: Դրանցից մեկը Ամանորն էր, որը Նոր տարվա աստվածն էր: Նրան նվիրված էին ամենաբեր նոր պտղոց տոները [տե՛ս գլ. ՃԺԹ. 836, էջ 467]: Մյուսը հյուրընկալության աստվածն էր՝ Վանատուրը, այսինքն՝ օթևան տվողը:

Վանատուրը և Ամանորը հայոց այգեգործության, պտղաբուծության, հացաբույսերի և բերքի տոների հովանավոր աստվածություններ են եղել²⁵: Նրանց մասին առաջին ու գրեթե վերջին ուղղակի տեղեկությունն հաղորդողը Ագաթանգեղոսն է: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Եվ կարգադրեց բերված մարտիրոսների հիշատակների համար մեծ տոն սահմանել սնտի պաշտամունքի ժամանակներում ամենաբեր նոր պտուղների Ամանորի աստծու՝ հյուրընկալ²⁶ Վանատուրի տոնին, որը առաջներում հենց նույն տեղում ուրախությամբ տոնում էին Նավասարդի օրը: Որպեսզի հավաքվելով մեծ երանելի Հովհաննեսի և Աստծո սուրբ նահատակ Աթանագինեսի հիշատակին՝ այդ օրը նույն ավանում խմբված տոնեն» [գլ. ՃԻ-ՃԸ. 836, էջ 467]: Ագաթանգեղոսի հաղորդումից այնպես է երևում, թե իբր բերքի հովանավոր աստվածությունը երկանուն է՝ Ամանոր և Վանատուր, ընդ որում՝ Վանատուր արական անունը կազմված է հայերեն՝ վանք և տուր բառերից, իբր «հյուրընկալ, հյուրասիրություն ցույց տվող»²⁷, իսկ Ամանորը բաղկացած է հայերեն ամ՝ «տարի» + նոր բառերից, իբր «նոր տարի»: հին հայոց հեթանոսական կրոնում Նոր տարվա աստվածը «նշան հունձքի և առատութեան»²⁸ է:

²² Հնում հայկական տարին շարժական չի եղել. հայկական տարվա ամիսները բաղկացած էին 30 օրից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր անունը: Պահպանված օրանունների ցանկը ցույց է տալիս, որ ամսվա ամեն մի օրը նվիրված էր այս կամ այն աստծու մեկյանի հիշատակին (տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 157-158):

²³ Տե՛ս **Կ. Ղաֆադարյան**, Դվին քաղաքը և պեղումները, Եր., 1952, էջ 88, 91, 92, 94, 266:

²⁴ Տե՛ս **Գ. Գ. Քոչարյան**, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Եր., 1991, էջ 6-8:

²⁵ Տե՛ս **Վ. Բոդյան**, Վանատուր և Ամանոր աստվածությունների ծպտյալ պաշտամունքների հարցի շուրջը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 2, էջ 146-462:

²⁶ Հյուրընկալ Վանատուր-Արամագրի և Վանատուրի նույնացման մասին առաջին անգամ խոսում է **Ղ. Բնճիճյանը**՝ նշելով, որ երկուսն էլ կոչվել են «Հյուրընկալ» [տե՛ս **Ղ. Բնճիճյան**, Հնախոսությունն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատոր երրորդ, Վենետիկ, 1835, էջ 180]: Վանատուրը եղել է զուտ հայկական աստվածություն և հայոց գերագույն աստվածը, սակայն իրանական ազդեցությամբ դուրս է մղվել Արամագրի կողմից, իսկ Վանատուրը մնացել է «Հյուրընկալ» աստվածություն (տե՛ս **Հ. Գեյգեր**, նշվ. աշխ., էջ 99-101, **Ե. Դուրեան**, նշվ. աշխ., էջ 32):

²⁷ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Եր., 1962, էջ 36:

²⁸ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Եր., 1971, էջ 114:

Կ. Կոստանյանը վերագրել է ևս մի երրորդ անուն՝ Ամենաբեղ²⁹, որը, Ա. Առաքելյանի կարծիքով, մակաբերված է Ագաթանգեղոսի *ամենաբեղ* բառից³⁰: Մինչդեռ ամենաբեղ բառը ոչ թե անուն է, այլ աստվածության տիտղոս, նրա բուն դերը: Վանատուր-Ամանորի մեհյանը գտնվում էր Բագրևանդ գավառի Բագավան դիցավանում, որտեղ պետք է որ լինեին նրանց արձանները: Նրանց տոնը նշվել է զարնանը (մարտ) կամ ամռանը (օգոստոս)՝ Նավասարդի 1-6-ը տևողությամբ³¹:

Ղ. Ալիշանը հանգել է այն եզրակացության, որ Ագաթանգեղոսի հիշատակած բերքի հովանավոր աստվածությունը՝ Ամանորը և Վանատուրը, ոչ թե երկանուն է, այլ նրանք ոչ միայն միևնույն դերն են ունեցել, այլև եղել են ամուսիններ: Նկատի ունենալով լատինացիների այգեգործության հովանավոր Վերտումնոս և Պոմոնա ամուսին աստվածությունների օրինակը՝ Ալիշանը գրում է. «Եթե չեմք կրնար հաստատել գոնե կրնամք վայելուչ ըսել, որ Վանատուրն և Ամանորա դիք այլ հարսն ու փեսա ըլլան հայոց այգաց և պարտիզաց»³²:

Ագաթանգեղոսի վկայությունների համաձայն՝ բազմաթիվ էին տաճարային համալիրները հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում: Այդ վայրերում էլ Գրիգոր Լուսավորիչը «ազատագունդ» բանակով «[հեթանոսական սրբարանները՝ Ռ. Ն.] ի հիմանց բրերով քանդեցին, կուտակված գանձերը ավարի մատնեցին ու աղքատներին բաժանեցին և այդ տեղերը եկեղեցուն նվիրեցին, իսկ երկրի բնակիչներին ճշմարիտ գիտության մեջ հաստատեցին»: Այս նույն տեղերում էլ, «հիմքեր դրեց, եկեղեցի շինեց [Գրիգոր Լուսավորիչը] ու սրբերի ոսկորների նշխարները, որ ուներ, տեղավորեց տերունական տանը: Նույնպես և գավառների ամեն կողմերում եկեղեցիների հիմքեր դրեց, սեղաններ կանգնեցրեց և քահանաներ կարգեց: Ամբողջ երկիրը սրտանց դարձ կատարելով ձգտում էր պասի, պաշտամունքի ու Աստծու երկյուղին» [զլ. ՃԺԷ. 831, էջ 463]:

Անիին մերձակա մի շարք բնակավայրերում (Երեզ-Երիզա-Երզնկա, Թիլ, Թորդան, Բագա(յա)ռիճ) հայոց դիցարանի առաջատար աստվածների սրբավայրերի առկայությունն անվիճելիորեն վկայում է, որ հիշյալ տարածաշրջանը նախաքրիստոնեական Հայաստանի կարևորագույն պաշտամունքային կենտրոնն էր, մի բան, որ պահպանվեց քրիստոնեության ընդունմանը հաջորդող շրջանում³³: Այս առթիվ հատկանշական է Գրիգոր Լուսավորչի և նրա անմիջական հետնորդների՝ Թորդան և Թիլ ավաններում թաղված լինելու փաստը, և այն, որ այս տա-

²⁹ Տե՛ս Կ. Կոստանյան, նշվ. աշխ., էջ 47:

³⁰ Տե՛ս Ա. Առաքելյան, Հայ ժողովրդական մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հ. 1, Եր., 1959, էջ 70:

³¹ Տե՛ս Վ. Բոթյան, Վանատուր և Ամանոր աստվածությունների ծպտյալ պաշտամունքների հարցի շուրջը, էջ 140:

³² Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 304:

³³ Տե՛ս Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 145-156:

րածքը Լուսավորչի տոհմի ժառանգական տիրույթն էր. «Եվ գյուղը բոլոր դաստակերտներով հանդերձ ու սահմաններով եկեղեցուն նվիրեցին» [զլ. ՃԹ. 784, էջ 441]: Ազաթանգեղոսի այս վկայությունը մասնավորեցնում է Փավստոս Բուզանդը, որը հիշատակում է Անիում հայոց արքաներ Սանատրուկի և Խոսրովի դամբարանների գոյությունը³⁴: Հեթանոսական մեհյաններն ու կուռքերը ոչնչացնելու նպատակով, պատմագրի հիշատակության համաձայն, հասնում են Անի անվանված ամուր վայրը՝ Հայոց արքաների գերեզմանների թագավորական կայանը: Պատմագրի հիշատակությունից հայտնի է դառնում, որ Անի ամրոցում, հեթանոսական մեհյանի վրա քրիստոնեական հավատքի տարածման շրջանում՝ III դ. վերջում, վեր է հասնում քրիստոնեական սրբարան «ավանը իր ամրություններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայության նվիրվում»³⁵: Ազաթանգեղոսի հիշատակություններից ակնհայտ է դառնում նաև այն, որ նոր հավատքի սրբարան-եկեղեցիներն առաջին հերթին հիմնվում էին հեթանոսական մեհյանների տեղերում, նրանց հիմքերի վրա:

Ազաթանգեղոսի հաղորդման համաձայն՝ Գրիգոր Լուսավորիչը «Մեծ Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերում՝ նահանգներում, գավառներում, քաղաքներում, ավաններում, շեներում, գյուղերում ու ագարակներում եկեղեցիներ շինեց» [զլ. ՃԺԹ. 837, էջ 347]:

Ազաթանգեղոսը հավելում է, որ մեհյանների կործանմանը անմիջապես չհաջորդեց եկեղեցիների կառուցումը, այլ ավերված մեհյանների տեղում կանգնեցվում էին «տերունական խաչի նշաններ և ապա՝ պարսպապատվում էին: Նույնպես և ճանապարհների ելքերի ու մուտքերի մոտ, հրապարակներում, խաչմերուկներում, որպես պահպան ու ապավեն, կանգնեցրեց ամենքի երկրպագած նույն նշանը» [զլ. ՃԸ. 782, էջ 439]:

Դժբախտաբար, դրանցից միայն աննշան հետքերն են մնացել, ինչպես օրինակ՝ «Անահիտի» արձանի գլուխը, որ գտնվել է Արևմտյան Հայաստանում (Մատաղի մոտ) և պահվում է Լոնդոնում՝ Բրիտանական թանգարանում: Ազգագրագետ Վ. Բոդյանը հետազայում հայերի մեջ լայն տարածում գտած խեցեղեն կանացիակերպ աղաման-սափորները համարեց Անահիտին նվիրված կիրառական արվեստի հրաշալի նմուշներ³⁶:

Այսպիսով, Ազաթանգեղոսի տեղեկությունները հայ դիցաբանության ու հեթանոսական պետական կրոնական համակարգի, աստվածությունների, դրանց դերերի ու նրանց նվիրված թանկարժեք կուռքե-

³⁴ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանցի, III դպր., զլ. Բ, Եր., 1987, էջ 15:

³⁵ Մեհյանների կործանման մասին պատմությունը չի համապատասխանում իրողությանը՝ հերքվելով նույն Ազաթանգեղոսի տվյալների ճնշմամբ, պարզապես, գլխավոր հեթանոսական շենքերը հատուկ ծեսով քրիստոնեացվել են՝ նրանց վրա դնելով տերունական նշանը՝ սուրբ խաչը, սրա մասին տե՛ս Ն. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 145-156:

³⁶ Տե՛ս Վ. Հ. Բոդյան, Հայկական աղամաններ. Անահիտ դիցուհուն խորհրդանշող կանացիակերպ աղամաններ, Եր., 1986:

րի, տաճարների ու բազիլիկների, տոնահանդեսների ու զոհաբերությունների, պաշտամունքային վայրերի տեղագրության և հեթանոսության դեմ ծավալվող պայքարի, հեթանոսական մեհյանների կործանման, նրանց տեղերում ամենուրեք «տերունական խաչի նշանների» կանգնեցման, քրիստոնեական եկեղեցիների սկզբնավորման մասին լույս են սփռում նախաքրիստոնեական Հայաստանում կրոնի, հավատքի, պաշտամունքների տարածվածության և բնակչության կյանքում դրանց նշանակության հարցերի վրա:

Բանալի բառեր – *Ազաթանգեղոս, «Հայոց պատմություն», Բագարան, հեթանոսություն, քրիստոնեություն, Տրդատ թագավոր*

РАФИК НААПЕТЯН – «История Армении» Агафангела как первоисточник по изучению армянского языческого пантеона. – «История Армении» Агафангела (III-IV вв.) – исключительной важности первоисточник по национальной истории. Книга посвящена жизни и деятельности Григория Просветителя и царя Трдата III, инициаторов утверждения в стране христианства и основателей церкви.

В статье рассматриваются упоминания и характеристики раннесредневекового автора, касающиеся мифов, языческих богов и религиозной системы древних армян, его сообщения о храмах и святилищах, религиозных праздниках и жертвоприношениях, о локализации культовых центров. Агафангел подробно поведал о борьбе сторонников новой веры со старой верой, о разрушении капищ, установлении на их месте священного креста, возникновении церквей и переходе к ним утвари, имущества и персонала языческих храмов.

Ключевые слова: *Агафангел, «История Армении», Багаран, язычество, христианство, царь Трдат*

РАФИК НАПАЕТЯН – “The History of Armenians” by Agathangelos as a Primary Source for the Study of the Armenian Pagan Pantheon. – “The History of Armenians” by Agathangelos, III-IV AD, is a unique source of Armenian medieval historiography. The work highlights the history and deeds of Gregory the Illuminator and king Tiridates III, who together initiated a great phenomenon, conversion from the traditional system of state paganism into Christianity and foundation of the Armenian Church.

This article represents a series of records of the early medieval historian, stressing some details of mythology and pagan religion, images, and functions of Armenian pagan gods, their idols, temples and shrines, religious feasts and sacrifices. The historian also localizes the centers of the cult, tells on the struggle between local paganism and the new religion – Christianity, downfall of old sanctuaries and foundation of saint crosses, the formation of Christian churches, and appropriation of former pagan temple’s property, utensils and staff.

Key words: *Agathangelos, “History of Armenia”, Bagaran, paganism, Christianity, King Trdat*